

Evropský národ vs. globalizovaný nacionalismus

European nation vs. globalized nationalism

Miroslav Hroch

Institut politologických studií Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze
Pekařská 16, 158 00 Praha 5

Email: hrochmir@seznam.cz

DOI: <https://dx.doi.org/10.7160/KS.2021.150101>

Prof. PhDr. Miroslav Hroch, DrSc., dr. h. c. je český historik a pedagog působící na Karlově univerzitě v Praze, nejprve na Filosofické fakultě, od roku 2000 na Fakultě humanitních studií. Zabývá se dějinami novověku, zejména srovnávacími dějinami národních hnutí v Evropě.

Abstract

The author recommends that any consideration of the issue of nation and nationalism should be preceded by a careful analysis of the terminology used. He points out that the key term 'nation' itself should be used in the knowledge that it refers, on the one hand, to a specific large group of citizens – members of a nation, but also to an abstract value community of culture. He critically rejects the thoughtless use of the term 'nationalism', which forgets that it is derived from the term 'nation'. This is a dangerous distortion, especially when applied to non-European realities. A nation is originally a specifically European phenomenon, that is to say, a community that grows out of the old cultural and ideological resources of European countries. If the globalised term nationalism is used retrospectively to analyse the history or present of European nations, there is a danger of distortion and misunderstanding. Just as distorting, however, can be the analysis of non-European 'nations' in the coordinates of the European nation. In conclusion, the author points out that the humanistic and motivational values of the European nation from the time of its formation are largely an empty phrase for contemporary nations. The reason for this, however, lies not only in terminological confusion, but also in the great transformation of value norms as a result of the neoliberal questioning of national values and identities that is being promoted in the context of advancing globalisation.

Keywords

nation, national movement, nationalism, globalised nationalism

Klíčová slova

národ, národní hnutí, nacionalismus, globalizovaný nacionalismus

Úvod

Termín nacionalismus patří k těm, které dnes žijí svým vlastním životem bez ohledu na to, jakou vlastně realitu označují (nebo mají označovat), podobně je na tom třeba komunismus,

humanita, lidská práva. Navíc se dnes s ním setkáváme jako s globálním fenoménem – jako termín se objevuje všude na světě. Při tom jde o termín mírně řečeno mlhavý, mnohoznačný, většinou užívaný jako diskvalifikující nálepka či dokonce nadávka, někdy jako neutrální nástroj analýzy, ale v některých jazycích (španělština) původně jako pozitivní hodnota. Jak v určení obsahu, tak i v hodnotící perspektivě pozorujeme tedy diametrální rozdíly. V tomto příspěvku bych rád upozornil na několik souvislostí, které je třeba brát v úvahu, chceme-li zmatkům kolem nacionalismu porozumět a kriticky je posoudit.

Především bych rád připomněl skutečnost, že termín nacionalismus je odvozen od termínu (a reality) národ a měl by být užíván právě jen v kontextu s národem. Proto bude třeba předložit základní údaje o tom, jak se chápal a chápe fenomén národ, při čemž hned úvodem nutno upozornit, že národ je v původním smyslu specificky evropský fenomén, a to nejen v rovině pojmoslovné. A to zase nelze vysvětlit bez výkladu o tom, jak se moderní (evropský) národ formoval. V té souvislosti hodlám upozornit na zanedbávanou okolnost, že termínem národ neoznačujeme jen konkrétní soubor lidí v našem okolí, ale že jde zároveň o abstraktum označující konstrukci – hodnotovou kulturní společenství.

Dvojitá poloha národní existence

Není samoučelem princip, že na začátku každé analýzy nutno začít termíny, které mají být jejím nástrojem. Zde tedy termínem „národ“, který tvoří základ všeho – a především je to historicky mnohem starší termín. I když dnes při označování všeho, co souvisí s národem, dominuje termín nacionalismus, je to pouze novotvar odvozený ve většině evropských jazyků od latinského „natio“, „natus sum“. Čeština jako jeden z mála jazyků si termín přeložila. Nechám stranou více než století trvající diskuze o definici národa. Pro hrubou orientaci jen uvedu, že v těchto diskuzích se chápání národa a jeho zrodu pohybovalo mezi dvěma krajními polohami. Na jedné straně to je představa, že národ je určován objektivními, tj. na vůli jedince nezávislými faktory a okolnostmi, na druhé straně názor, že národ je určen především, ba výlučně tím, že se určitá množina lidí za národ považuje. Zjednodušeně pak se v různých přehledech užívá označení, jako je třeba na jedné straně „konstruktivismus“ a na druhé „primordialismus“ (resp. „esencialismus“). Nemusí to však být protiklady neslučitelné. Neexistuje konsenzuální definice národa, a proto je vhodné, aby každý autor, který tohoto termínu užívá, hned na začátku sdělil, co pod tímto pojmem chápe. Což zde musím učinit i já, ve snaze být srozumitelný.

Vycházím z toho, že každý z nás si spontánně, bez reflexe, vybavuje termín národ ve dvojí poloze, ve dvojím kontextu, a užívá ho podle okolností, živelně v jedné či druhé z těchto poloh, což často vede k nedorozuměním. Běžnější polohou je národ jako každému srozumitelné označení konkrétní, objektivně existující množiny lidí, **velké sociální skupiny**, jejíž příslušníci si uvědomují, že patří k této skupině a přijímají tuto příslušnost jako pozitivní složku svého života. Komunikují spolu v koloběhu každodenního života, dostávají se do konfliktů, nebo se naopak sdružují za dílčím zájmem – v tom je jim národ rámcem, kterého v případě potřeby využívají. Vazby, vztahy mezi příslušníky této skupiny mají velmi často (ale ne vždy) své kořeny hluboko v minulosti, ve středověku, ale konstituovaly se teprve v průběhu modernizace – tj. zhruba v průběhu 19. století. Nelze určit stabilní, všeobecně platnou kombinaci těchto vztahů (teritoriálních, jazykových, kulturních, politických hospodářských, náboženských aj.), každý mohl být modifikován, mohl i absentovat a být substituován vztahem jiným. Vždy však bylo nenahraditelnou charakteristikou národní existence trojí:

- jeho příslušníci si jsou vědomi toho, že patří k sobě a že jsou spojeni společnou minulostí,
- za druhé, komunikují spolu navzájem intenzivněji, než s okolními skupinami (odtud mimořádný význam jazyka),
- za třetí, tvoří pospolitost občanů, kteří jsou si rovni, i když jsou sociálně a profesně stratifikováni.

Je zde však také druhá poloha, kterou si ne vždy zřetelně uvědomujeme. Je to termín „národ“ jako označení **abstraktní kulturní pospolitosti**, jako idea či přesněji možná konstrukce, která se zrodila v hlavách vzdělanců (či politiků) a má pro ně pozitivní hodnotovou konotaci. Zde se uvažuje o národu jako celku, bez ohledu na sociální stratifikaci. Pokud se berou v úvahu zájmově rozdíly dílčích složek národa, pak s ohledem na harmonizující funkci národa – jeho elementární hodnotou je sama takováto jeho existence. Idea národa jako abstraktní hodnoty se rodila v období utváření novodobého národa, ale měla u mnohých evropských národů mnohem starší kořeny.

Masové přijetí identity spojené s národem v poloze sociální skupiny ovšem nemusilo automaticky znamenat také uvědomělé přijetí této ideje národa jako abstraktní hodnotové pospolitosti každým z příslušníků této skupiny. Naopak, v procesu formování národa, resp. národního hnutí národní předáci chápali „národ“ jako hotový uzavřený konstrukt a hodnotu,

přičemž pro ně nebylo důležité, zda jeho potenciální příslušníci již s nimi sdílejí národní identitu či nikoli.

Obojí rovina – konkrétně sociální a abstraktně kulturní – se ovšem prolíná. Součástí nové národní identity se v období formování moderních národů stala představa o národu jako hodnotové abstraktní pospolitosti a naopak „idea národa“ byla v myslích jeho příslušníků modifikována podle toho, jaké měli vzdělání a jaké místo zaujímali v sociální struktuře národní společnosti.

Potíž s termíny: od národa k nacionalismu

Ať už diferencovaně či nikoli, dnes je termín „národ“ – *nation* celosvětovým fenoménem – společností národů počínaje a desítkami indiánských národů v Latinské i Severní Americe a kmenových či jiných pospolitostí v Africe konče.

Proč takový úspěch? Neodvážuji si odpovědět komplexně, upozorním jen na některé nesporné souvislosti. Být národem dnes téměř vždy a všude na světě je cosi prestižního a hlavně to **implikuje určitá práva** a tato práva se zakládají jednak na respektu ke kulturní specifikě, ale také, ba především, to zahrnuje jisté politické, resp. mocenské ambice: „konečně si vládneme sami“. To sice zní jednoznačně, ale ponechme zatím stranou výhrady, jako otázku „kdo si to vlastně vládne a komu?“. Očima těch, kdo světu vládnou i očima politologů a sociologů je současný globalizující se svět světem nejrůzněji definovatelných pospolitostí, které označují jako národy. Vzhledem k tomu, že angličtina je lingua franca globální politiky i vědy, míní se těmi pospolitostmi „nations“ v onom smyslu, jak tento termín chápe již od 17. století angličtina tedy ve smyslu svěbytných politických celků – států. United Nations sice překládáme do češtiny jako národy, ale dobře víme, že to nejsou národy v onom smyslu, jak jim rozumí evropská kulturní tradice.

Svět žurnalistiky a bohužel také svět soudobé vědy – ať již politologie či sociologie – s tímto terminologickým zauzlením nemá problém, protože tu pestrou směs různorodých politických celků zastřešuje jiným, mnohem frekventovanějším termínem – „nationalism“, který jako produkt terminologické globalizace se bezmyšlenkovitě aplikuje na světové, evropské či české procesy, a to nejen současné, ale i minulé. Pod takový terminologický deštník se vejde Dalimil, Luther, Masaryk i Mussolini. Z toho důvodu dávám přednost anglickému „nationalism“, když hovořím o tom, co se děje mimo Evropu a v současnosti, abych naznačil, že jde o procesy odlišné od toho, co označujeme českým ekvivalentem tohoto termínu při analýze evropských záležitostí – ať již v současnosti nebo v minulosti.

Pokoušíme-li se definovat „nationalism“, platí zde v ještě větší míře než v případě termínu „nation“, že neexistuje konsenzuální definice. Dokonce dnes neplatí ona vágní představa, která platila ještě před několika desetiletími, že totiž „nationalism“ označuje vše, co se nějak vztahuje k národu, resp. „nation“. Dnes už v anglosaských textech najdeme termíny jako „white nationalism“ „Trumpian nationalism“, „Hong-kong nationalism“ „Latin American nationalism“ „white nationalism“ atd. Tak se ad absurdum dovedla kdysi jako bonmot míněná věta Ernesta Gellnera, že to je nacionalismus, co utváří národy. Národ je nakonec prezentován jako virtuální realita, která existuje pro nás jen díky tomu, že jsme schopni pro nějaký proces, jev, sociální segment aplikovat označení „nationalism“ ve smyslu pocitu pospolitosti, společného zájmu, resp. pouhé verbální oddanosti, příslušnosti. Činí se tak bez ohledu na to, jaká realita se tím označuje.

Příslušníci nultietnických státních celků, jako Indonésie a Indie, nemluvě již o většině afrických států, jsou „nations“, protože u jejich politických a někdy i akademických elit lze vystopovat pocit identifikace s takto nazvaným celkem – a tedy „nationalism“. Při tom je obtížné jednoznačně určit, ke které ze dvou poloh národa, jak jsem je charakterizoval v úvodu, se termín váže. Odvážuji se zde formulovat jen jako hypotézu, že to je primérně poloha sociální reality – tedy jako postoje konkrétních „nacionalistů“. Teprve odvozeně se hledají hodnoty, k nimž by se „nationalism“ hlásil, resp. jimiž by argumentoval ve snaze posílit soudržnost celku zvaného „nation“.

Zatímco žurnalistům (a ostatně ani většině politiků) tato terminologická zamlženost nevadí, mnozí politologové a další sociální vědci si uvědomují, že mnohoznačnost termínu „nationalism“ snižuje jeho vypovídací schopnost až k nule. Proto se už před polovinou 20. století objevily (a pak stále častěji se objevují) pokusy specifikovat rozdíly pomocí adjektiv – státní, imperiální, ale také humanistický, liberální, integrální a podobně. Zvláště citlivý je Evropan citlivý na užívání termínu „nationalism“ jako označení identity s národem, který je definován mimo jiné společným vlastním jazykem, jak to je běžné u většiny národů evropských, ale jen zřídka na ostatních kontinentech. Ve snaze o specifikaci užívají někteří autoři termínu „ethnonationalism“, obvykle ovšem s pejorativním odstínem. Neboť v soudobém evropském mainstreamu, který už národ nepovažuje za evropskou hodnotu, se „ethnos“ označuje za protiklad občanského principu, a tedy jako označení něčeho, co se pro správného Evropana nesluší. Tuto představu považují nejen za mylnou, ale dokonce za nebezpečnou.

Tím se dostávám k dalšímu chronickému sporu kolem nacionalismu. Je to spor o jeho hodnocení. Jestliže nějaký postoj označíme za nacionalistický, nějakého politika za nacionalistu, míníme to obvykle jako kritiku. V české jazykové tradici tomu tak je od samého počátku, protože tento termín většinou užíváme pro označení jevů a postojů, které hodnotíme záporně. V německé jazykové tradici tomu bylo obdobně, ovšem jen zhruba do poloviny minulého století. Pak se objevuje snaha o neutralizaci pojmu tak, jak se o to snažil už ve třicátých letech americký historik Carlton J. Hayes. Adjektivem měl pak být diferencován pozitivní či negativní odstín. Ve střední Evropě se jako první pokusil tuto neutralizaci aplikovat německý historik, rodák z Liberce, Eugen Lemberg. Nepodařilo se mu však tuto koncepci prosadit. Dodnes se někteří němečtí autoři kloní ke spíše negativní konotaci, ale častější jsou autoři, kteří označují nacionalismus za hodnotově ambivalentní: podle situace někdy pozitivní, jindy negativní. Navzdory tomuto deklarovanému pohledu však považují nacionalismus za něco nepatřičného.

Angličtí a zejména američtí autoři sice často zdůrazňují, že to je pro ně terminus technicus, ale podíváme-li se blíže, máme dojem jistého pokrytectví. Zejména o amerických autorech platí, že většinou neužijí tohoto termínu když jde o USA. Je to pro ně termín negativní, který rádi a běžně užívají, když píšou o neamerické realitě, tedy o jiných národech, nebo kritizují nějaké stránky amerického života. Pro označení pozitivního vztahu k národu však užívají téměř výlučně „American patriotism“. Mnozí anglosaští autoři však si jsou vědomi nízké výpovědní hodnoty termínu „nationalism“ a hledají nějaké další termíny, především právě „patriotism“. Významný antropolog Clifford Geerts hovoří o „bezvýhradné loajalitě“. Je příznačné, že Lemberg definuje nacionalismus jako hodnotově neutrální tak, že jej nevztahuje k národu ve vlastním slova smyslu. Definuje jej totiž jako „bezvýhradnou oddanost nadosobnímu celku“.

V evropském i americkém mainstreamu dominuje „nationalism“ jako označení všech postojů a aktivit, které se odvolávají na entitu, kterou nazývají v podstatě voluntaristicky národem (nation). Jde tedy o převážně kritické nebo alespoň distancující se označení postoje, který vyrůstá ze vztahu ke skupině, pospolitosti, která je podle názoru těchto kritiků vlastně uměle vytvořená či v horším případě dokonce manipulativně konstruovaná „nacionalisty“, kteří usilují dostat se k moci či dosáhnout jiných egoistických cílů. Takováto představa možná platí pro utváření „nations“ na území mimoevropských kontinentů, zejména někdejších kolonií, ale je v případě evropských národů v rozporu s empirickými daty, která známe nejen o Evropě jako celku, ale i o jednotlivých národech. Především zdůrazňuji, že termínu

„nationalism“ nelze užívat při analýze procesu utváření národů a jeho historických kořenů v Evropě, že jej tedy nelze transponovat do dějin kontinentu, který je kolébkou moderního národa.

Dříve, než přistoupím k další složce našeho tématu – k historické analýze formování národů – bude třeba shrnout úvahy o terminologii spjatou s národní existencí a Evropou. Tato analýza pracuje se třemi termíny, které se zrodily v Evropě jako označení na tomto kontinentě začínajících procesů a postojů – národ, patriotismus, nacionalismus. následně byly aplikovány také na obdobné (ale nikoli totožné) mimoevropské procesy a vrátily se jaksí nepozorovaně zpět do Evropy jako nástroj vědecké analýzy oněch procesů, z nichž původně byly odvozeny. Ale tyto termíny – poté, co prošly globalizací různého druhu – **již neoznačují** to, co znamenaly původně.

Při tom nejde jen o kritiku užívání samotného termínu „nationalism“ – tomu užívání se nakonec můžeme vyhnout – ale především o to, zamyslet se nad Evropou, nad jejím místem ve světě, přičemž takové zamyšlení nemůže být zakotveno jinak než historicky.

Národ se v Evropě utvářel jako kulturní hodnota

Jednou ze základních skutečností, kterou chci v této stati zdůraznit a zdůvodnit, je evropské zakotvení národa. Moderní národ a identita s tímto národem – vznikal a utvářel se v podmínkách evropské modernizace na základě specificky evropských historických, resp. kulturních tradic. Jde tedy o termín označující specificky evropský útvar a tomu odpovídající termín, který byl postupně exportován mimo Evropu do zemí se zcela odlišnou kulturní a náboženskou tradicí i odlišnou sociálně-ekonomickou strukturou.

Pokusím-li se tedy o historický výklad této skutečnosti, musím brát v úvahu vzájemné propojení proměňující se společenské reality na jedné straně a termínů, jichž doba užívala pro tyto transformace na straně druhé. Touto realitou míníme Evropu devatenáctého století, kdy pospolitost označovaná termínem národ byla považována za přirozenou pospolitostí a za hodnotu a kdy vztah k ní, v češtině označovaný jako vlastenectví, byl chápán jako závazek. Nacionalismus byl označením jistého typu postoje k národu a – jak již bylo řečeno – objevil se jako termín se teprve na přelomu 19. a 20. století, tedy v době, kdy většina evropských národů byla již plně formována. Jednalo se tedy na rozdíl od termínu „národ“, „natio“ jenž má své kořeny již ve středověku, o odvozený novotvar. Jak již jsem naznačil, současný výčet evropských hodnot nezmiňuje národ ani vlastenectví.

Stojíme tedy před otázkou, jak to začalo? Odkud vyrůstaly základy? Nicméně základy čeho? – národa jako „ideje“ nebo jako sociální skupiny? Zde bude třeba se vrátit k rozlišení dvou rovin existence národa, které jsem charakterizoval v úvodní části. Uvedl jsem již, že se obvykle nerozlišuje, zda je míněn národ jako abstraktní koncept, idea nebo národ jako konkrétní sociální útvar. Spíše byl rozdíl v akcentech: někdo více zdůrazňoval ideu a zahrnoval pod ní automaticky i pospolitost, jiní – k nim patřím také já – spíše analyzovali sociální skupinu, která – pokud přijala ideu národní pospolitosti – byla rozhodující vlastně také pro úspěšné formování moderního národa.

Hledání počátků začnu abstraktním konceptem národa, jeho ideou, neboť s ní byl neodlučně spjat i termín sám. Obecně řečeno, středověký latinský termín „natio“ dostal nové významy utvářejících se v národních jazycích (nation, národ atd.), a s tím se transformoval postupně jeho obsah. Původně označoval jistou skupinu, vrstvu lidí, rozhodně nikoli všechnu pospolitost na jistém území. Známý je příklad univerzitních „nationes“, což bylo označení pro studenty přicházející z jistého regionu či státu, jistou dobu najdeme i na církevních koncilech. Sociálně exkluzivní bylo uherské „Natio Hungarica“, zahrnující pouze uherskou šlechtu, obdobně jako „Natio Polonica“ zahrnovalo šlechtu polské Rzeczy Pospolité. Stejně sociálně výlučné bylo 16. století německé „Deutsche Nation“. Naproti tomu zahrnovalo v 16. století anglické „nation“ také města – samozřejmě spolu se šlechtou. U Komenského patřila k národu (v latině „gens“) celá pospolitost lidí hovořících jedním jazykem a žijící na jednom území. Jeho definici bychom mohli považovat za paralelu k tehdejšímu chápání národa v Anglii.

Nutno dodat, že v humanismu a později také v osvícenství byl konotován termín národ ve všech jazykových variantách převážně pozitivně či alespoň neutrálně. Snad díky tomu nebylo obtížné dát tomuto termínu a konceptu během poslední třetiny osmnáctého století, resp. na prahu století devatenáctého nový obsah: národ začal být považován za hodnotu sám o sobě, za přínos ke kulturní mnohotvárnosti lidstva. Národ dostává novou hodnotu jako přirozený samozřejmý domov všech svých příslušníků – občanů, stává se útočištěm ale také, třeba u francouzských jakobínů, závazkem solidarity a prospěšnosti jedince vůči celku. To vše ovšem v poloze ideálu, podobně jako představa o propojení s představou civilizačního, resp. kultivujícího poslání národa. Jakkoli to zní paradoxně, v pohledu na národ – stále hovořím o abstraktní hodnotové poloze – zde byla zřejmá konvergence herderovské a revoluční „jakobínské“ a pozdější romantické koncepce národa, jakkoli bývaly dávány do protikladu.

Pozitivní konotace termínu národ nespada z nebe: můžeme hledat kořeny pradávné, k nimž patří na prvním místě starozákonní představa o „vyvoleném národu“ vůči němuž mají všichni jeho příslušníci závazek. Musíme připomenout, že zřejmě odtud vyrůstal reformační ethos rovných si členů obce. Sekulární kořeny měl zřejmě osvícenský regionální patriotismus, jenž zavazoval vzdělaného jedince k zodpovědnosti za životní styl prostých obyvatel jeho země, jeho regionu. Obvykle byla s národem jako ideou spojena i představa o národu jako odvěké pospolitosti. Takový „národ o sobě“ nepočítá s tím, kolik lidí se k němu uvědoměle hlásí, rozhodující je, že žije jako idea, jako „národ v srdcích“.

Osvícenství učinilo z termínu národ jeden z běžných nástrojů rozboru společenských a politických problémů. Známe úvahy o národní hrdosti, o národní povaze, známe chvály národních jazyků. Přijetí termínu národ s pozitivní konotací šlo jaksi ruku v ruce s osvíceneckým regionálním patriotismem vzdělanců (nezaměňovat se zemským patriotismem šlechticů, jimž šlo o zachování šlechtických privilegií). Tento patriotismus byl etickým požadavkem, jenž zavazoval vzdělance k čínorodé práci ve prospěch vlasti pro povznesení jejích obyvatel. S osvíceneckým patriotismem byla spojena představa, že stát (jeho panovník, jeho elity) jako světská instituce má zajistit každému jedinci základní vzdělání a občanskou výchovu. V Nizozemí označoval termín patrioti ve druhé polovině 18. století účastníky politického, občanského hnutí. Ať již se v oné době termín národ vyskytl v jakémkoli kontextu, byl označením jakési hodnoty, termínem, který v sobě nesl pozitivní náboj.

V kontrastu vůči světskému patriotismu vystoupil ve stejné době J. G. Herder, pro kterého byl národ (definovaný společným jazykem a kulturou) stvořen Bohem a povolán k tomu, aby se stal základním nástrojem humanity, ukazatelem a průkopníkem cesty k zušlechtování lidstva. Pravděpodobně u Herdera můžeme pozorovat kořeny jakéhosi „dualismu“ v chápání národa: spočívá v tom, že na jedné straně si představuje národ jako dílo boží, jako abstrakci, která je mravní a kulturní hodnotou o sobě (ta je u Herdera dominantní), na druhé straně stojí představa národa (pro Herdera jaksi doprovodná) jako velké skupiny, pospolitosti konkrétních jedinců, které je třeba přesvědčit o tom, že od věků náležejí k oné hodnotové abstrakci.

To vše se datuje do několika desetiletí před Francouzskou revolucí, s níž běžný povrchní stereotyp spojuje počátek glorifikace národa jako abstraktní konstrukce, která se odtud po revoluci měla šířit Evropou. Ve skutečnosti revoluční Francie jen institucionalizovala a glorifikovala abstraktní ideál národa, který se rodil z osvíceneckého patriotismu, resp. herderovského preromantismu předchozích dob. Skutečnou revoluční

inovaci tohoto termínu vidím jinde – v tom, že mu revoluce dala nový sociální obsah: deklarovala jej jako pospolitost rovnoprávných a solidárně jednajících občanů bez ohledu na majetek a vzdělanost. Všichni občané (nejen osvícení vzdělanci) byli zavázáni k práci pro vlast, což znamenalo práci pro pokrok a svobodu. To byl zajisté základ pro aplikaci principu občanství. Zároveň si však občané, příslušníci národa, měli osvojit spisovnou formu své mateřštiny a získat tak přístup k historicky vzniklým, mnohdy zapomenutým hodnotám národní kultury. Tuto dlouhou předeheru, historické zakotvení, které zakládalo **mýtus národa jako pozitivní hodnoty, najdeme pouze v Evropě.**

Národ jako sociální realita a občanská společnost

Teprve když si uvědomíme tuto intelektuální předeheru, můžeme porozumět procesu utváření národa v oné druhé rovině – národa jako konkrétní pospolitosti, resp. sociální skupiny. Tento národ jako pospolitost rovných občanů sdílející nejen vědomí sounáležitosti jako hodnoty, ale také vzájemně komunikující, s jistým stupněm organizovanosti se rodil z krize identit, kterou přinášel postupný rozklad starých hodnot a vazeb feudální společnosti.

Není rozhodující, zda označíme systém, který byl v krizi, za systém feudální či předmoderní. Právě tak není důležité, zda systém, který na místo starého nastupoval, opatříme adjektivem moderní, kapitalistický, industriální. Krize a z ní plynoucí proměny probíhaly v některých zemích a v některých sférách života pozvolna, jinde naopak prudce a revolučně. Není zde dostatek místa na charakteristiku této krizové situace, která otřásla sférou poddanských vztahů, zpochybňovala autoritu církve i vrchností, nastolovala, byť zatím jen formální, rovnost lidí před zákonem atd. Pro lepší porozumění uvádím ve stručném shrnutí nejdůležitější příklady těchto proměn.

- 1) Tradiční sociální vazby a závislosti, založené na privilegiích a feudální pozemkové držbě, ať již měly povahu nevolnictví či poddanství, začaly být zpochybňovány a odstraňovány.
- 2) Uzavřený svět patrimoniálního či seignuriálního systému se uvolňoval, stával se méně restriktivním, stavovské bariéry se zdály být prostupnější pro tok informací i pro pohyb lidí ve stále výrazněji se prosazujícím a modernizujícím státě.
- 3) Stále větší část (být nadále menšina) lidí mohla překročit hranice stanovené panstvím, doménou, někdy bylo možné i trvale opustit omezený svět, v němž žily generace jejich předků: dílem na cestě za obživou, dílem ve snaze získat vyšší vzdělání.

4) Cecharně reglementované řemeslné výrobě ve městech začala konkurovat velkovýroba, nejprve v podobě manufaktur, později v podobě továren, a nutila masu řemeslníků hledat nové cesty a nová řešení.

5) Postupně se prosazovala náboženská tolerance a sekularizace, a s tím ustupovala církevní kontrola intelektuálního a kulturního dění: pro rostoucí část obyvatel přestávalo být náboženství základním pilířem jejich identifikace.

6) Náboženská legitimizace nerovnosti lidí a privilegovaných autorit z období feudalismu byla stále častěji zpochybňována a s ní byl zpochybňován i tradiční systém hodnot.

7) Pozvolna se prosazovala – nejprve mezi vzdělanci – myšlenka, že lidé jsou si rovni před zákonem, a tedy také před státními institucemi, a odtud se rodila představa, že všichni jedinci mají stejnou hodnotu bez ohledu na to, zda mají šlechtický, měšťanský či poddanský původ.

Všechny tyto (a mnohé další) proměny probíhaly na evropském území nerovnoměrně, tedy v různém čase, v různé kombinaci a s různým trváním. Všude však podnítily, nejprve především v řadách vzdělců, znejistění a krizi identit, utváření nových vazeb, hledání nové pospolitosti. Právě teprve na jisté vzdělanostní úrovni se vytvářel další předpoklad formování nové pospolitosti – schopnost imaginace – schopnost představit si, že k té pospolitosti, k níž se hlásím, s níž bych se měl ztotožnit, patří lidé, které neznám a nikdy nepotkám, a kteří žijí na teritoriu, které nikdy neprocestuji, a které se přesto označuje jako moje vlast.

Vznikání nových vazeb, komunikačních propojení, nový typ skupiny – při tom není centrálně důležité, jak ji nazvat – nicméně termín vhodný pro označení nové entity už tu byl „prefabrikován“ z minulosti a aplikován v podmínkách některých států v Evropě. Byl to termín národ. Nebylo při tom důležité, zda státně organizovány, či nikoli – rozhodující bylo určení společným jazykem, minulostí, kulturou. Tak se v Evropě zrodily s nástupem občanské společnosti nové velké pospolitosti, – a ty dostaly označení starým termínem národ, který původně neoznačoval společnost občanskou.

Takovéto utváření národa probíhalo v Evropě, zjednodušeně řečeno, dvoji cestou a jeho výsledkem byly dodnes existující dva typy národa (s několika přechodnými případy). Rozlišuji tyto dva typy podle toho, z jaké výchozí situace formování národa probíhalo.

Výchozí situací prvního typu byl stát, který měl svoji kontinuitu od středověku, vyspělou „národní“ kulturu ve vlastním jazyce, a elity, konkrétně řečeno, působila tam se šlechta a měšťanstvo, které tuto kulturu sdílely a rozvíjely. Na půdě tohoto státu probíhala od

jisté krizové doby vnitřní (tj. vnitrostátní) transformace stavovské společnosti nerovných ve společnost občanskou, která se deklaruje jako národ rovných občanů – tento stát-národ zajišťuje občanovi ochranu, a případně také prestiž navenek, avšak zároveň požaduje od svého příslušníka solidaritu s „národem“ jako abstraktní pospolitostí. K tomuto typu formování národa patřila Francie, Nizozemí, Portugalsko, Dánsko Švédsko, Anglie, Španělsko, tedy menšina ze soudobých evropských národů. Pro lepší porozumění pro ně volím název „státní národy“.

Výchozí situace druhého typu byla složitější. Byla to situace etnické pospolitosti, která žila na území multietnické říše. Byla to tedy situace pospolitosti s neplnou sociální strukturou, tedy bez ekonomických a akademických elit, bez vlastního státu a s porušenou nebo absentující kontinuitou kultury a literárního jazyka. Cestou k formování národa byla cílevědomá snaha předáků této skupiny, vlastenců, získat všechny atributy plnohodnotné národní existence, kterou označujeme jako **národní hnutí**, kdy se teprve příslušníci etnické skupiny, nejprve ti, kdo získali vyšší vzdělání, rozhodují pro příslušnost k národu. Také zde byl prvním stimulem výše popsany prožitek krize staré společnosti, krize starých legitimit, starých hodnotových systémů. Svůj význam měly na jedné straně myšlenky rovnosti lidí, na druhé straně také tržní vazby, stejně jako sociální emancipace, jejíž nejdůležitější složkou bylo obvykle tzv. osvobození rolníků. Po sociální emancipaci nebo zároveň s ní probíhala také emancipace politická, otevírající cestu k politické participaci.

Národní hnutí probíhala v Evropě asynchronně a také skladba jejich programu, jejich cílů se lišila. Vždy však v tomto programu byly zastoupeny – byť s rozdílnými akcenty a rozlišnou datací – požadavky kulturně-jazykové, sociálně emancipační a politické. Také jejich průběh se odvíjel podle stejné trajektorie. Na prahu stálo období, které označuji jako fázi A, která se vyznačovala převážně učeneckým zájmem o jazyk, kulturu, minulost, zvyklosti etnické skupiny, která je stále častěji, byť ne vždy označována termínem národ. Na půdě tohoto vzdělaneckého zájmu dozrála dříve či později myšlenka, že příslušníci etnické pospolitosti – národa by si svoji příslušnost k národu měli uvědomit jako cosi hodnotného, jako hodnotový celek, pro který je třeba se angažovat. Tak začala agitační fáze B, která většinou, ale nikoli vždy dosáhla úspěchu v podobě získání podpory v širokých vrstvách obyvatelstva, takže národní hnutí vstoupilo do své masové fáze, kterou označuji jako fázi C. Obvykle se teprve v průběhu této fáze s národem začaly identifikovat nejen akademické, ale také střední vrstvy a podnikatelské elity, resp. jejich část, takže můžeme hovořit o plně zformovaném národě, a to bez ohledu na to, zda dosáhl státnosti či nikoli.

Ať už se to někomu líbí či nikoli, naprostá většina evropských národních hnutí byla úspěšná a vyústila v ustavení národního státu. Byl to však stát jiného typu než onen, jenž se zrodil modernizací státního národa. Jeho obyvatelé sdíleli odlišné stereotypy a odlišný hodnotový pohled na svět. Proto je označuji za „malé národy“, při čemž však adjektivum „malý“ není charakteristikou kvantitativní (počet obyvatel), ale typologickou. Proto neřadím k malým národům Dány, ale naopak k nim řadím šestinásobně početné Ukrajince. K charakteristice malého národa například patří stereotypní představa nesamozřejmosti národní existence, pocit vnějšího ohrožení, snaha prokázat právo na obecné uznání, pochyby o tom, zda svébytná existence jako národa má smysl. Jsou zde však také objektivní okolnosti, z nichž uvádím alespoň jednu: Malé národy se nepodílely na evropské koloniální expanzi a jejich příslušníci proto mají odlišný vztah k rasovým problémům, stejně jako k obyvatelům jiných kontinentů, což se zřetelně projevilo v imigrantské krizi.

Dvě cesty formování národa se odrazily také v dualismu sémantickém: je to rozdíl mezi výše zmíněným anglickým a středoevropským (zjednodušeně řečeno) pojetím spočívající v tom, že anglické „nation“ je velmi blízké státu, v podstatě implikuje existenci národního státu, či alespoň nárok na vlastní národní stát. Naproti tomu v české i německé terminologii je národ definován společnou kulturou, jazykem a případně i historií. Národ v naší jazykové tradici tedy označuje pospolitost, která může existovat bez státu.

Pro přesnost nutno dodat, že mezi právě zmíněnými dvěma základními typy formování evropského národa známe ještě typ třetí, jaksi přechodný, k němuž patří Němci, Italové a Poláci. V těchto třech případech stála v 19. století na počátku formování národa společenství s plnou sociální strukturou, s vyspělou kulturou v národním jazyce, ale bez vlastního národního státu. Také zde se tedy hovoří o národním hnutí, ale jeho základním cílem bylo vytvořit jednotný stát. Proto se tato hnutí často označují jako sjednocovací.

Pro označení vztahu jedince k národu pak se v období formativním obvykle užívalo termínu patriotismus – s ekvivalenty v jednotlivých jazycích (v češtině vlastenectví). Teprve později, na prahu 20. století, se pro ztotožnění jedince s národem začalo, jak víme, stále častěji užívat označení mnohoznačným termínem nacionalismus.

Národ a nacionalismus ve víru globalizace

Termíny národ a nacionalismus, které se historicky zrodily na evropské půdě, se pak během 20. století, poté, co zformovaly moderní národy, staly exportním zbožím. Nebudu sledovat, jak se to stalo, ale důležitý je výsledek: všudypřítomný termín „nation“ jako státně-národní

celek byl zastíněn stále frekventovanějším (a ještě mlhavějším) „nationalism“. Ten export ovšem nesměřoval zdaleka do prostředí, které bylo všude stejné či obdobné. Naopak, mezi kontinenty i uvnitř kontinentů šlo o teritoria na rozdílném stupni vývoje a s rozdílnou kulturní tradicí, při čemž ty obrovské rozdíly, měly být právě tímto importem termínu „nation“ a hlavně termín „nationalism“ jaksi překryty. Bylo to překrytí úspěšné, což nic nemění na skutečnosti, že neodpovídalo realitě. Tím chci říci, že celky, které se na různých místech světa označují jako „nation“, zdaleka nelze považovat za shodné s těmi, které se v Evropě většinou již od 19. století zformovaly jako moderní národy. Někdy mají společné právě jen to označení – a samozřejmě nárok na to, aby se s ním všichni obyvatelé státu ztotožnili.

Proto bude možná užitečné ve stručnosti připomenout, o jaké typy společností se před nástupem této z Evropy importované „nacionalizace“ jednalo. Byly to, za prvé, velké státní útvary, centralizované monarchie s jednou odedávna dominující kulturou a jazykem, byť s etnickými menšinami, jako byla Čína, Japonsko, Persie či Osmanská říše. V těchto případech známe jisté paralely k evropské cestě státních národů. Dále to byla ona část kolonií, které byly nuceny zčásti nebo zcela převzít jazyk a kulturu své koloniální mocnosti, ale jejichž elity úspěšně usilovaly emancipovat se politicky od „mateřské země“. Sem patří na jedné straně státy Latinské Ameriky, na druhé straně multietnická Indie. Některé kolonie, jako Indonésie či Vietnam, si však udržely svoji kulturní a jazykovou svébytnost. Ve většině Afriky se nezávislými státy (označující se jako nations) stávaly osvobozující se kolonie, jejichž území bylo natolik etnicky heterogenní, že jejich emancipující se vzdělané elity si zachovaly jazyk koloniální mocnosti, ale uvnitř těchto osvobodivších se kolonií někdy vznikla hnutí, která argumentují etnickou svébytností a vlastním jazykem. Tato hnutí, která známe i z Asie, jsou typologicky nejbliže k hnutím evropským (např. Tamilové, Ibové, Tchajvanci, Kurdové). Nakonec je třeba zmínit mimoevropské národy, jejichž národní identita a případně i kultura se utvářela jako výsledek národnostní politiky v předstalinském období multietnického SSSR, ale které se po jeho rozpadu osamostatnily a budují státně-národní identitu spojenou s kulturní svébytností. Myšlenka etnicky definovaného národa zde přišla „shora“, ale ujala se.

Při všech rozdílech je společnou charakteristikou, která platí pro všechny tyto skupiny (s výjimkou amerického kontinentu): všude chyběla a chybí evropská tradice předmoderního národa a další charakteristiky, které činí Evropu Evropou (antické dědictví, křesťanství, reformace, renesance, osvícenství), tedy mravní humanistický odkaz (a obsah) národa. Protagonisté národotvorných procesů v Asii a Africe si prostě přisvojili (možná za vydatného

příspěvní západoevropských teoretiků) evropský termín, který měl pozitivní konotaci, a nijak jim nevadilo, že jim a jejich krajanům chybí evropská historická zkušenost budovaná po generace, ze které realita národa vyrůstala. S tím bylo následně spjato i vědomí – či chcete-li – mýtus společné minulosti, resp. společného původu.

Ať již tyto nové „nations“ vznikly díky zápasu proti koloniálnímu útisku či proti útisku despotických monarchů, vždy byly především výsledkem boje o moc, v němž rozhodující roli hrála místní politická a vojenská elita, která se definovala prvotně proti vnějšímu nepříteli. K formování evropských národů cestou národního hnutí samozřejmě také patřil od jistého stádia jejich úspěchu boj o moc. Tento boj však probíhal za práva či zájmy (ať již reálná či fiktivní) již existujícího národa jako kulturní hodnotové pospolitosti, resp. v podmínkách národního hnutí nacházejícího se ve své agitační fázi B. V situacích mimoevropských měl prioritu boj o politickou moc, o vytvoření politické entity „nation“. V tomto boji, kterému vulgarizující zjednodušení bylo uděleno označení „nationalism“, dominovala představa, že stát, který ovládli, resp. budovali, se má prezentovat zároveň jako „nation“.

Shrňme závěrem do několika bodů, v čem je rozdíl mezi národem v Evropě a „nation“ mimo Evropu z hlediska jejich geneze?

- Herderiánsko-romantická představa národa jako hodnoty o sobě
- Etický humanistický postulát obsažený v národní existenci: z identifikace s národem vyplývá závazek práce pro tento národ
- Odtud další postulát: službou národu sloužit lidstvu (společné kořeny těchto dvou etických postulátů někdy spíše v křesťanské tradici, jindy spíše v osvíceném patriotismu)
- Kulturní kvality a kulturní specifika jako jeden ze základů národní existence – opět s tím, že rozvíjet národní kulturu znamená pomáhat rozvoji kultury celé humanity
- V té souvislosti zbytnost státně-mocenské komponenty národní existence (alespoň ve středoevropské terminologické tradici): je možno si představit národ bez státu, ale nikoli národ bez osobité kultury a bez společného osudu -
- Odtud historický rozměr evropského národa a historismus zdejší národní identity
- Evropský národ se rodil – až na malé výjimky – v průběhu modernizačního procesu – tedy zároveň s úsilím o rovnost lidí, o politické svobody, ale také zároveň s racionalizací, industrializací, urbanizací – v národním sebevědomí se to odrazilo ve stereotypu pokrokovosti národa.

Toto shrnutí by mohlo být pěkným závěrem, ale bohužel by to byl závěr jen dílčí, protože je založen na historické analýze procesu formování národa. Charakterizuje klasický model evropského národa ve 20. století, ale je otázka, zda platí pro dnešek. Globalizace a s ní spojený nástup digitální éry posunuly na novou kvalitativní úroveň nejen cirkulaci a uniformizaci zboží, ale také cirkulaci a glajchšaltaci idejí a stereotypů. Díky této cirkulaci zasáhly globálně deformované termíny „nation“ a „nationalism“ také Evropu, vrátily se do místa zrodu v devalvované a vyprázdněné podobě. Ponechám stranou problém, který přináší jejich užívání pro rozbor a výklad specificky evropských procesů – to je problém spíše pro jiné odborníky. Zůstanu jen u otázky, jak tento „návrat“ ovlivnil samu evropskou představu o národě a smyslu jeho existence. Co dnes zbylo z oněch vazeb a hodnot, které jsou spjaty s evropským národem 19. století?

- Humanistický imperativ služby své národní pospolitosti dnes už je cizí většině lidí odchovaných neoliberálním individualismem
- Z národního zájmu se stal politický slogan, jehož využívají různé skupiny pro své partikulární zájmy
- Spojení ideje národa s idejí pokroku je zkompromitováno hrůzami, které lidstvu způsobily světové války
- Tradiční historismus jako vědomí společného osudu se rozkládá – byť u různých národů různě silně
- Jazyk ztratil ve většině zemí postavení hodnoty o sobě, o kterou nutno pečovat, a přestal být symbolem národní svébytnosti

Významnou okolností je, že v době, kdy téměř všechny evropské národy jsou plně formovány, mají plnou sociální strukturu a jejich příslušníci považují národní příslušnost za samozřejmou danost, že v této situaci ustupuje do pozadí ona rovina, která pracuje s národem jako abstraktní hodnotovou komunitou, jako s „ideou“ a národ se častěji, či téměř výlučně sleduje právě v poloze velké sociální skupiny, která je stále více sítí než strukturou.

Tím vším nemá být řečeno, že identita s národem navždy zkorodovala: pouze ustoupila do pozadí a dostala novou podobu – nejen v souvislosti s globalizací, ale také v nepřímé závislosti na přechodu k počítačovému věku. Její síla se projevila v některých vypjatých situacích, jako bylo sjednocení Německa nebo rozpad Jugoslávie, projevuje se také jako reakce na ekonomickou krizi v některých zemích, projevuje se v diskuzích o omezování importu spotřebního zboží a podobně – a především žije bouřlivým životem mezi sportovními

fanoušky. Společnou charakteristikou většiny těchto projevů přetrvávající identifikace s národem ovšem je, že většina jejich nositelů především očekává a radostně kvitují, když něco výhodného, pro ně příjemného vyplyne z národního úspěchu, který považují za „svůj“. Národ je zde pro ně, jsou však zde také oni pro národ? Vše nasvědčuje tomu, že jsou ochotni pro svoji národní pospolitost udělat, resp. obětovat mnohem méně než jejich předci. V tomto ohledu se možná již rozdíl mezi evropskou a neevropskou národní pospolitostí vytrácí nebo se dostává do nové polohy.